

УДК 341.231.14

Т. Л. Сироїд**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЖЕРТВАМ ГРУБИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ**

Проаналізовано сучасне становище міжнародної правової бази у сфері регламентації права на відшкодування шкоди жертвам грубих порушень прав людини; окреслено шляхи подальшого удосконалення співпраці світової спільноти та держав-членів у цій сфері.

З моменту створення ООН і прийняття Статуту організації як основного договірної документа міжнародно-правова основа постійно еволюціонувала від права співіснування до права співробітництва. Частиною цього процесу стала інтернаціоналізація прав людини. З прийняттям Загальної декларації прав людини і міжнародних пактів про права людини було визнано, що права людини вже не є предметом виключно національної юрисдикції, а грубі порушення прав людини, що мають постійний характер, виправдовують міжнародне втручання. Крім того, міжнародне право визнало право жертв правопорушень прав людини на подання звернень про відновлення прав і відшкодування шкоди до національних судових інстанцій, а в разі необхідності – і до міжнародних судових органів.

У результаті міжнародного нормотворчого процесу правова основа права на користування засобами судового захисту і відшкодування шкоди була інкорпорована до розробленого зводу міжнародних правозахисних документів, які отримали широке визнання державами. До числа цих договорів належать Загальна декларація прав людини (ст. 8), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 2), Міжнародний пакт про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ст. 6), Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (ст. 14), Конвенція про права дитини (ст. 39). Міжнародне гуманітарне і міжнародне кримінальне право також стосуються цього питання, зокрема Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни (ст. 3), Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (ст. 91) і Римський статут Міжнародного кримінального суду (ст. 68, 75).

Водночас міжнародне звичаєве право, як передбачено принципом відповідальності держав і з урахуванням прогресивного розвитку договірної права з прав людини, ще більше зміцнює правову основу права на користування засобами правового захисту і відшкодування шкоди жертвам порушень прав людини [1, с. 6]. У цьому зв'язку слід зазначити, що в рамках загальної проблематики соціально-правового захисту потерпілих відшкодування шкоди є

центральною і, можливо, найважливішою проблемою. Як зазначають російські правознавці В. Квашиш і Л. Вавілова, тут сходяться досягнення правової думки, правова політика держав, права та інтереси громадян. Їх адекватність і характеризує рівень розвитку тієї чи іншої правової системи. Тому відшкодування шкоди відіграє важливу роль у відновленні соціального порядку і, в кінцевому рахунку, є стержнем системи правосуддя [2, с. 48]. Відшкодування шкоди потерпілим є ключовим моментом у встановленні справедливості щодо потерпілих і в діяльності будь-якого судового органу.

Вищезначене свідчить про актуальність обраної теми, її значущість для міжнародного права прав людини та відправлення правосуддя. Слід зазначити, що деякі аспекти цієї проблематики розглядалися в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема: Грегори Г., Бліщенко І., Буроменського М., Давіда Е., Денисова В., Карташкіна В., Кальсховена Ф., Касесе А, Колосова Ю., Лукашевої О., Марусіна І. та ін. Разом із тим, окремі аспекти проблематики залишилися поза увагою науковців.

Враховуючи названі обставини, стаття має на меті з'ясування сучасного стану міжнародно-правової бази у сфері регламентації права на відшкодування шкоди жертвам грубих порушень прав людини; окреслення шляхів подальшого удосконалення співпраці світової спільноти та держав-членів у цій сфері.

Приступаючи до дослідження даної тематики, необхідно зазначити, що питання стосовно розробки універсального міжнародного акта про право на захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини і міжнародного гуманітарного права вперше виникло ще в 1988 р. на сороковій сесії Підкомісії з попередження дискримінації і захисту меншин у контексті її основного мандата на внесення до Комісії з прав людини рекомендацій щодо питань попередження дискримінації будь-якого роду у зв'язку з правами людини і основними свободами. З метою розробки основних принципів і керівних положень у цій галузі було призначено Спеціального доповідача і створено Робочу групу. В обговоренні положень майбутнього документа брали участь інституційні установи ООН, держави, міжурядові й неурядові організації [3]. Винцем тривалої та плідної співпраці означених учасників обговорення стало прийняття у 2005 році резолюції ГА ООН A/RES/60/147 про Основні принципи і керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (далі – Принципи і керівні положення).

Слід мати на увазі, що рамки Принципів і керівних положень обмежені ступенем тяжкості правопорушення: вони належать до грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Іншими словами, Принципи і керівні положення сфокусовані на стандартах, які

застосовуються до деяких найбільш жорстоких протиправних діянь – міжнародних злочинів [4, с. 16, 18].

Відповідно до Принципів і керівних положень жертвами вважаються особи, яким індивідуально чи колективно була завдана шкода, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальну шкоду або суттєве обмеження їх основоположних прав у результаті дії або бездіяльності, які є грубими порушеннями міжнародних норм у галузі прав людини або серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права. Крім того, термін «жертва» у відповідних випадках включає близьких родичів або утриманців потерпілого від протиправного діяння, а також осіб, яким було спричинено шкоду при спробі надати йому допомогу або попередити віктимізацію.

На підставі Принципів і керівних положень та чи інша фізична особа вважається і має бути визнана жертвою незалежно від того, чи був установлений, затриманий, арештований, переданий до суду або засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних зв'язків між жертвою і злочинцем (п. 8–9).

Принципи і керівні положення детально розкривають практично всі форми відшкодування шкоди. Так, відповідно до закріплених ними норм при реституції необхідно, у разі можливості, відновити первинне становище жертви, яке існувало до скоєння грубих порушень міжнародних норм. Вона повинна включати в себе: відновлення свободи, користування правами, відновлення документів, особистих посвідчень, поновлення у громадянстві, повернення на попереднє місце проживання, поновлення на роботі та повернення майна.

Компенсацію слід надавати за будь-яку шкоду, яка піддається економічній оцінці у встановленому порядку і відповідно до серйозності порушення та обставин кожного конкретного випадку, включаючи: фізичну і психічну шкоду; втрачені можливості, в тому числі у сфері працевлаштування, освіти і соціальних пільг; матеріальну шкоду; моральну шкоду; витрати на правову, експертну допомогу, медичне обслуговування тощо. Реабілітація повинна включати в себе надання медичної і психологічної допомоги, а також юридичні та соціальні послуги.

Крім того, Принципами і керівними положеннями передбачена така форма відшкодування, як сатисфакція, котра має включати, у разі можливості: ефективні заходи, спрямовані на припинення порушень, які продовжуються; перевірку фактів та повне і публічне оприлюднення правди за умови дотримання конфіденційності; пошук місця знаходження осіб, які пропали безвісти; принесення публічного вибачення тощо.

Принципи та керівні положення передбачають також гарантії недопущення повторного спричинення шкоди, які повинні включати будь-які засоби, спрямовані на попередження злочинів [5].

Варто відзначити, що, використовуючи поняття «грубі порушення» і «серйозні порушення», Принципи і керівні положення не дають їх визначення. Не маючи формального визначення в міжнародному праві, поняття «грубі порушення» і «серйозні порушення» означають види правопорушень, які, у випадку їх систематичного скоєння, зачіпають в якісному і кількісному сенсі більшість основоположних прав людини, зокрема право на життя, право на фізичну і моральну недоторканність. Загальноприйнятим вважається, що до цієї категорії належить геноцид, рабство і работоргівля, вбивство, насильницьке зникнення, тортури та інші жорстокі й такі, що принижують гідність, види поводження та покарання, довготривале утримання під вартою, депортація та примусове переміщення населення, систематична расова дискримінація. Крім того, до грубих порушень прав людини можуть прирівнюватися систематичне позбавлення життєво важливих продуктів харчування, основних компонентів для первинного медичного обслуговування, а також право на житло.

У міжнародному гуманітарному праві «серйозні порушення» (serious violations) слід відрізнити від «грубих порушень» (grave breaches). Останні є порушеннями, що вирізняються особливою жорстокістю, визначення яких існує в міжнародному гуманітарному праві, але стосується міжнародних збройних конфліктів. Термін «серйозні порушення» згадується, але не має визначення в міжнародному гуманітарному праві. Воно означає грубі порушення, які є злочином відповідно до міжнародного права у тому випадку, коли вони скоюються в умовах міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту.

Дії та елементи, що являють собою «серйозні порушення» (поряд з «грубими порушеннями»), відображені в ст. 8 Римського статуту міжнародного кримінального суду в розділі «Військові злочини». Крім того, існує рішення Ради Безпеки ООН, яким визначено шість основних видів грубих порушень, які скоюються проти дітей під час збройних конфліктів, враховуючи їх суспільну небезпечність та серйозний негативний вплив на благополуччя дітей, а саме: убивство або завдання каліцтва; вербування або використання дітей-солдатів; зґвалтування або інші форми сексуального насильства; викрадення; напади на школи і лікарні; відмова у наданні гуманітарного доступу. Складовими грубих порушень вважаються: серйозне порушення Женевських конвенцій і законів ведення війни; порушення звичаєвих норм міжнародного права; порушення Конвенції про права дитини та інших міжнародних і регіональних договорів про права людини; військовий злочин і злочин проти людяності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Відповідальність за скоєння таких протиправних дій покладається на особу, яка скоїла злочин, командний склад і політичних керівників державних і недержавних озброєних угруповань, які повинні нести відповідальність згідно з

національним законодавством і військовими кодексами справедливості, а також Статутом МКС [6].

Щодо компетенції МКС, то відповідно до його стратегічного плану місія Суду як незалежного судового закладу в міжнародній системі правосуддя, яка формується, полягає, перш за все, у тому, аби «справедливо, дієво, неупереджено розслідувати, здійснювати судові переслідування і вести розгляд справ про найбільш серйозні злочини» [7, с. 12]. Відповідно до Статуту, до юрисдикції Суду віднесено: злочин геноциду, злочин проти людяності, військові злочини, злочин агресії [8].

У рамках МКС система відшкодування шкоди є одним із ключових моментів Римського статуту. Статут Суду втілює традиційну концепцію правосуддя, яка передбачає кримінальне переслідування й покарання винних осіб, зобов'язує Суд встановити принципи стосовно відшкодування шкоди *потерпілим* особам. Більш того, Статут надає слово жертвам, які можуть надавати докази, брати участь в усіх стадіях розгляду справи, а також гарантує право на забезпечення безпеки, інтересів, особистості та приватного життя. Втілення цих положень у Статуті свідчить про значну роль потерпілих у всьому процесі та дає надію на те, що МКС стане інструментом ефективної боротьби проти несправедливості відносно потерпілих осіб.

Відповідно до ст. 75 Статуту Суд встановлює принципи стосовно відшкодування шкоди потерпілим або відносно потерпілих, включаючи реституцію, компенсацію і реабілітацію. Разом із тим слід зазначити, що в положеннях Статуту і його нормативно-правових актах, на відміну від Принципів і керівних положень, не знайшло свого відображення розкриття змісту форм відшкодування шкоди, і їх вибір залежить від Суду. На нашу думку, цей недолік може призвести як до неоднотайності суддів у прийнятті рішення, так і до незадоволення самих учасників процесу, зокрема потерпілого або винної особи. Адже та ж реституція може мати різні форми: особа, яка скоїла злочин, може бути зобов'язана сплатити грошову компенсацію безпосередньо потерпілому або взяти участь у тій чи іншій програмі з частковою виплатою з її заробітної плати; надати потерпілому різного виду послуги або виконати громадські роботи замість сплати грошової суми та ін. У деяких випадках реституція використовується як альтернатива позбавленню волі або є окремим видом покарання; в інших, – у разі добровільної виплати злочинцем ще на стадії попереднього слідства, слугує одним із засобів виведення справ за рамки кримінальної юстиції.

З метою забезпечення відшкодування шкоди потерпілим Статутом МКС передбачено створення Цільового фонду, який поповнюватиметься за рахунок наступних джерел: добровільних внесків урядів, міжнародних організацій, приватних осіб, корпорацій та інших суб'єктів відповідно до критеріїв, прийнятих Асамблеєю держав-учасниць; грошових коштів та іншого майна, вилученого

шляхом штрафів або конфіскації (п. 2 ст. 79 Статуту); коштів, стягнутих у порядку відшкодування шкоди на підставі розпорядження Суду відповідно до правила 98 Правил процедури і доказування; таких коштів, – за винятком нарахованих внесків, – які Асамблея держав-учасниць вирішить виділити Цільовому Фонду [9].

Необхідно зазначити, що з прийняттям тих чи інших актів у рамках ООН щодо захисту прав жертв злочинів робота у цій сфері не припиняється. Так, у рамках Організації постійно триває робота щодо удосконалення програм відшкодування шкоди, спрямованих на забезпечення жертвам систематичних порушень прав людини відшкодування шляхом розробки посібників, надання цілої низки пільг матеріального і нематеріального характеру. Найуспішніші програми відшкодування шкоди розробляються за погодженням з постраждалими громадами, особливо жертвами злочинів. Суттєвий внесок у розробку цієї проблеми вносять й інші інституції ООН. Зокрема, Управління верховного комісара ООН з прав людини надає технічну допомогу в розробці програм відшкодування шкоди, підтримує участь організацій, громадянського суспільства у дискусіях про відшкодування шкоди і виступає за повну реалізацію ініціатив у галузі відшкодування шкоди [10, п. 32]. У свою чергу, Рада з прав людини з метою сприяння встановленню істини, відправлення належного правосуддя щодо відшкодування шкоди і гарантування недопущення порушень прав людини призначила спеціального доповідача, до завдань якого віднесено: сприяння при надходженні відповідного прохання надання технічної допомоги чи надання консультаційних послуг; збір відповідної інформації про національні ситуації, у т. ч. про нормативну базу, національну практику; виявлення і пропаганда передового досвіду в цій сфері тощо [11].

Проведене дослідження дає підстави для наступних висновків. Зважаючи на те, що у результаті порушення будь-якого з прав людини виникає право жертви та її законних представників на відшкодування шкоди, існує гостра потреба в наявності міцної правової бази, застосуванні єдиної термінології у визначенні протиправних діянь, які зачіпають права людини, та дієвих механізмів захисту, аби жертви відчували свою захищеність і мали можливість отримати реальне відшкодування завданої шкоди. Певні кроки у цьому напрямку вже здійснено. Чинне міжнародне право чітко визначає форми відшкодування шкоди жертвам грубих порушень прав людини, а також зобов'язує судові органи не тільки встановлювати істину у справі, але й вирішувати питання про відшкодування шкоди жертвам злочинів. Проте конкретного визначення «грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини» і «серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» як підстав для відшкодування шкоди досі не розроблено, що ускладнює правозастосовчу діяльність і перешкоджає ефективній правотворчій діяльності міжнародних органів кримінальної юрис-

дикції. Потребує уточнення й зміст тих чи інших форм відшкодування шкоди, аби звести до мінімуму вплив суб'єктивного фактора і, як наслідок, можливостей для зловживань з боку суддів при вирішенні такого роду питань. Провідну роль у вдосконаленні відповідних норм і процедур має відігравати Міжнародний кримінальний суд як єдиний постійно діючий універсальний орган міжнародної кримінальної юрисдикції. За даних умов шляхи удосконалення статутних і процедурних документів Міжнародного кримінального суду, а також національних процедур відшкодування шкоди жертвам порушень прав людини є перспективними напрямами дослідження у цій сфері.

Список літератури: 1. Механизмы обеспечения верховенства права для постконфликтных государств. Программы по возмещению ущерба / Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк ; Женева : ООН, 2008. – 41, VI с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/ReparationsProgrammesRU.pdf>. 2. Квашис В. Е. Зарубежное законодательство и практика возмещения ущерба, причиненного здоровью потерпевших от преступлений / В. Е. Квашис, Л. В. Вавилова // Правовые и социальные проблемы защиты жертв преступлений : сб. науч. трудов и нормат. материалов. – М., 1997. – С. 48–67. 3. Резолюция 60/147 Генеральной Ассамблеи (Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права) [Електронний ресурс]. – 6 с. – Режим доступу: http://untreaty.un.org/cod/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_ph_r.pdf. – (United Nations Audiovisual Library of International Law). – Назва з екрана. 4. Обеспечение прав жертв нарушений международных прав человека : Пособие по основным принципам и руководящим положениям, касающимся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв нарушений международных норм в области прав человека и гуманитарного права [Електронний ресурс] / РЕДРЕСС. – С. 1, 3–71. – Режим доступу: http://www.redress.org/downloads/publications/ReparationHandbook_rus%206-6-2006.pdf. 5. Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права, резолюция Генеральной Ассамблеи A/RES/60/147 от 16 декабря 2005 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instre/Rres60-147.html>. – Назва з екрана. 6. [Шесть видов грубых нарушений, совершаемых против детей в условиях вооруженного конфликта] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/children/conflict/sixgraveviolations>. 7. Доклад Международного уголовного суда [за 2005–2006 годы] A61/217 : [3 авг. 2006 г.] [Електронний ресурс] / Организация Объединенных Наций. – 16 с. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/455/39/PDF/N0645539.pdf?OpenElement>. 8. Rome Statute of the International Criminal Court [A/CONF.183/9 : 17 July 1998] [Електронний ресурс]. – 74, [7] с. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/0D8024D3-87EA-4E6A-8A27-05B987C38689/0/RomeStatuteEng.pdf>. 9. Rules of Procedure and Evidence : ICC-ASP/1/3 (part II-A) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/F1E0AC1C-A3F3-4A3C-B9A7-B3E8B115E886/140168/Rules_of_procedure_and_Evidence_Russian.pdf. – Текст рос. мовою.

10. Поощрение и развитие всех прав человека, гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, включая право на развитие : Доклад Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека о правах человека и правосудии переходного периода A/HRC/18/23 : [4 июля 2011 г.] [Электронный ресурс] / Организация Объединенных Наций. – 24 с. – Режим доступа: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/18session/A-HRC-18-23_ru.pdf. **11.** Поощрение и развитие всех прав человека, гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, включая право на развитие : Сводный доклад Генерального секретаря и Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека о праве на развитие A/HRC/18L.22 : [6 июня 2011 г.] [Электронный ресурс] / Организация Объединенных Наций. – 1 с. – Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G11/138/42/PDF/G1113842.pdf?OpenElement>.

Надійшла до редколегії 01.03.2012

Проанализировано современное положение международно-правовой базы в сфере регламентации права на возмещение ущерба жертвам грубых нарушений прав человека; очерчены пути дальнейшего усовершенствования сотрудничества мирового сообщества и государств-участников в этой сфере.

Modern state of international and legal data in the sphere of regulation the right on damages' restitution to victims of brute violations of human rights are analyzed; the ways of further development of cooperation between world's community and states-participants in this sphere are determined.